

Vladimir KANDI KJAN:

Gotovite pari vo optek i sivata ekonomija

1. Naslovot na moeto izlagawe organikatorot na ova rabotilnica go formuliral kako *Gotovite pari vo optek i sivata ekonomija*. Vedna{ pa|a vo o~i deka **svrznikot i povrzuva vsu{nost dve sosema specifi~ni temi koi se razlikuvaat** kako spored svojata opf atnost, taka i spored svojata konkretnost. Prvata, gotovite pari vo optek, pretstavuva edna mo{ ne konkretna, duri tehni~ka, tema od domenot na monetarnata ekonomija, a vtorata, sivata ekonomija, edna mnogu { i roka, seopf atna, mul ti di menzi onal na probl ematika koja mo` e da se anal izi ra od re~isi bebroj aspekti, vku~uvajki gi ekonomski ot, f i nansi ski ot, politi ~ki ot, ekonomsko-politi ~ki ot, socijal ni ot, f ilozof ski ot, eti ~ki ot, kul turni ot, pa duri i lingvi sti ~ki ot. I ako, navidum razli ~ni, pa duri i dale~ni, kako { to }e vidi me od izlagaweto, me|u ovie dve pojavi postoi edna mo{ ne sil na, di rektna vrska.

2. Fenomenot na sivata ekonomija, na izvesen na~in, nè potsetuva deka vo ova vreme na kompjuterizacija, digitalizacija, globalizacija, kvantifikacija i manipulacija, lu|eto voop{ to, a osobeno ekonomisti te, kako da (pod)zaboravija deka ekonomikata ne e tolku nauka za BDP, za kamatnite stapki, za stapkite na inflacija, nevrabotenost ili ekonomski raste`, za pari~nata masa, za deviznite kursevi, tuku, pred sè, nauka za donesuvawe na odluki svrzani so ekonomskite aktivnosti na lu|eto, ili, ako sakate, nauka za **~ovekovoto ekonomsko odnesuvawe**. Na toa, vrpo~em, nè potsetuva i edna od klasi ~nite i naj~esto naveduvani def i ni ci i, onaa na lordot Lajonel Robins spored koj "*ekonomikata go prou~uva ~ovekovot o odnesuvawe kako odnos me|u cel i t e i ograni ~eni t e resursi koi i maat al t ernat i vna upot reba*".

3. Pri fa}aj}i go ova izvorno zna~ewe na ekonomikata, bi navele nekolku **sceni od na{ eto sekojdnevie** vo koi lesno }e go prepoznaeme svoeto sopstveno odnesuvawe, odnesuvaweto na na{ ite kom{ ii, ili pak, sogra|ani. Zamislete go G-dinot Petre Petreski, koj odej}i pe{ na

rabota, najprvo, kupuva dneven vesnik od kolporterot. Potoa, zastanuva kaj uli~ni ot~ista~ na~evli za da gi "svetne" ~evlite. Pred da vleze vo zgradata kade raboti, od uli~ni ot prodava~ go kupuva utri nski ot gevrek i jogurt. Rabtoni ot den mu go prekinuvaat mno{ tvo telefonski povici i SMS poraki. Najprvo mu se javuva doma{ nata pomo{ ni~ka da mu ka` e deka im se rasipala ma{inata za perewe ali{ta. Toj, vedna{, mu telefoni ra na eden poznat majstor, za u{te dodeka e na rabota, da mu ja popravi ma{inata. Podocna, mu se javuva negov dobar del oven partner koj {to go zamol uva za dve uslugi: prvata da mu prep ora~a smetkovodi tel koj se razbi ra od "razubavuvawe na izlogot" (window dressing), odnosno od {timuvawe na finansiskite izve{tai, a vtorata da mu najde nekoja "prijatel ka na no}ta" za stranski ot del oven partner koj pristignuva na pladne i so kogo treba da sklu~i izvonredno zna~ajna biznis zdel ka. Vo me|uvreme dobi va SMS poraka, "Tato, slupa ga auto". I dodeka se javuva kaj svojot avtomehani ~ar~li mar, za da zaka` e popravka na slupanoto avto, prima vtora SMS poraka so sodr`ina, "Petre, baram razvod". Po zavr{uvaweto na rabotni ot den, iscrpen od silnata doza na neprijatnosti, vra}aj}i se doma, navra}a kaj eden dobar prijatel na si not za da nabavi "treva" so ~ija pomo{ }e se obi de da (pod)zaboravi na ovoj naporen i te`ok den.

4. Pra{aweto koe se nametnuva, nekako samo po sebe, svrzano so ovaa storija od na{eto sekojdnevie glasi: "**[to e zaedni~ko za site gorenavdeni aktivnosti**]"? Odgovorot, preptostavuvam, lesno se nasetuva: site ovie aktivnosti se del od sivata ekonomija i se izvr{uvaat so koristewe na gotovi pari, odnosno se pla}aat vo ke{. Ottamu, proizleguva deka vrskata me|u gotovite pari i sivata ekonomija e neposredna i pravoproporcionalna. Kolku e pogolemo procentual noto u~estvo na sivata ekonomija, tolku e pogolema i kol i~inata gotovi pari vo optek. Sepak, da uka`eme deka ovaa vraska ne e sosema srazmerna i ednozna~na. Postojat najmalku dve pri~ini, koi mo`at da go modifikuvaat, no ne i da go izmenat ovoj pravoproprcionalen odnos. Prvata, proizleguva od faktot {to kvantumot izvr{eni transakcii so pomo{ na gotovite pari vo optek ne zavis samo od ni vni ot obem, tuku i

od brzinate na optek na pari te. Taka, na primer, ako edna parnica od 5.000 denari samo edna{ go promeni svojot sopstvenik vo tekot na godinata, taa realizirala transakcii vo vrednost od 5.000 denari. Dokolku, brzinate na godi{ niot optek iznesuva ~etiri, toa zna~i deka taa realizirala transakcii vo vrednost od duri 20.000 denari. Vtorata pri~ina, proizleguva od faktot { to, iako, vo domenot na sivata ekonomija, po definicija, se pretpo~itaat gotovinski pla}awa, ne se isklu~eni i transakcii vo vid na trampa ili kompenzacija. Ottamu, proizleguva zaklu~okot deka pri vari rawe na obemot na sivata ekonomija so sigurnost mo`e da se predvidi predznakot vo promenata na gotovite pari vo optek, no ostanuva doza na neizvesnot za to~niot iznos na promenata.

5. I naku, sivata ekonomija e eden od **univerzalnite, globalni fenomen** na vremeto vo koe `iveeme. Taa e prisutna na site kontinenti, vo site zemji vo svetot, nezavisno od nivnoto ni vo na razvienost. Sepak, iako stanuva zbor za univerzalna pojava, taa e voedno i relativen fenomen: sivata ekonomija ne e podednakvo ra{irena vo [vedska, SAD, Italija, Slovenija, Makedonija, ili pak, Gruzija, na primer. Spored istra`uvawata na Fridrh [najder, vo 2001/2002 godina prose~nata golemi na sivata ekonomija vo 21 zemja ~lenka na OECD iznesovala 16.7% od of icijalni ot BDP, a za 22 zemji vo tranzicija, za istata godina prosekot iznesoval 38% od of icijalni ot BDP (Schneider: 2002). Procenkite za dimenziite na sivata ekonomija vo RM, vo zavisnost od usvoenata def inicija na poi mot si va ekonomija i pri menete te metodi za nejzina procenka, vari raat od 35% do 45% od of icijalni ot BDP.

6. Sivata ekonomija, isto taka, se karakterizira so naglasena, **fleksibilnost, adaptibilnost**, pa duri i **inovativnost**. Lu|eto involvirani vo sivata ekonomija se izvonedno inventivni vo iznao|awetona~ini kako da ja izbegnat dr`avnata regulativa i fiskusot. Zatoa, sivata ekonomija, ~esto pati, se sporeduva so "voda koja te~e": *"taa postojano se prisposobuva na promeni te vo dano~nata sfera, na sankciite od dano~nite vlasti i na op{tite moralni stavovi"* (Schneider and Enste: 2000, p. 79). Kako { to vo socijalizmot, nerabotnicite

se f al ea deka "ne mo`at da bi dat t olku mal ku plat eni, kolku { t o t i e mo`at mal ku da rabot at ", taka i lu|eto koi se vku~eni vo sivata ekonomija predupreduvat deka "vlast it e ne mo`at da izmislat i efekt ivno da sprovedat t olku ef ikasni merki za nejzino it egri rawe vo of i cijal nat a ekonomija, kolku { t o t i e mo`at da najdat na~ini da se preorent iraat , ili pak, da ost anat vo senka ili pod zemja".

7. I nventivnosta vo domenot na sivata ekonomija, nao|a i svoja **lingvisti~ka refleksija**. I meno, za nejzino imenuvawe se koristat najrazli~ni termini. Bi navel e samo del od ni v: "gotovinska ekonomija", "podzemna ekonomija. "iregularna ekonomija", "neopservirana ekonomija", "sokriena ekonomija", "siva ekonomija", "neformalna ekonomija", "paralelna ekonomija", "crna ekonomija", "doma{ na ekonomija", "neof icijalna ekonomija", "dualna ekonomija", "neregistrirana ekonomija", "marginalna ekonomija", "neprijavena ekonomija", "fantomska ekonomija", "alternativna ekonomija", "mese~arska ekonomija"(moonlighting), "ekonomija vo senka", "ilegalna ekonomija", "rezidualna ekonomija", "vtora ekonomija", "tainstvena ekonomija".

8. Slednata karakteristika na sivata ekonomija e deka taa pretstavuva **eluziven fenomen**, pojava koja po svojata priroda i karakteristiki, te{ ko mo`e da se identifikuva, sledi, ili u{ te pomalku, prezicno da se meri. Zatoa, koga se govori za utvrduvawe na vistinski dimenzii na sivata ekonomija, ne se koristi terminot merewe na sivata ekonomija, tuku nejzina ocenka. I naku, najsoodveten izraz bi bil angl iski ot "guesstimate" koj e kovani ca od zborovi te "guess" - pogodi i "estimate" - proceni, kombinacija od zborovi, koja te{ ko bi mo` el a soodvetno da se prevede na makedonski jazik.

9. I maj}i gi predvid gornite napomeni i karakteristiki na sivata ekonomija, voop{ to ne iznenaduva { to taa e edna od **najkontroverznite temi** vo ekonomskata nauka. Kontroverznosta proizleguva od golemi ot broj otvoreni pra{ awa i nesoglasuvawa okolu:

- nejznoto def i ni rawe
- metodi te za nejzina (pr)ocenka

- pri~inite za nejzini ot raste` vo posledni te dve-tri deceni i
- implikacii te od sivata ekonomija
- ekonomsko-politi~kite aspekti na sivata ekonomija
- na~inite i pristapite za nejzino namaluvawe, odnosno integrirawe vo ramki na oficijalnata ekonomija.

Od mnogubrojnite spomenati aspekti, vo prodol`enie, nakusoj se osvrneme na prafawata za nejzino definirawe, faktorite koi ja determiniraat, efektite od nejzina ekspanzija i merkite za nejzino namaluvawe.

10. [to se odnesuva do **definiraweto, odnosno opfatnosta na sivata ekonomija**, oddelni avtori vo sivata ekonomija gi vkluuvaat samo legalnite (zakonski dovolenite) aktivnosti, dodeka drugi gi inkorporiraat i nezakonskite aktivnosti (kakvi { to se, trgovijata solu|e, so droga, oru`je i sl i~no). ^ esto pati, podzemnata ekonomija koja gi vkluuva i zakonski nedozvolenite aktivnosti se narekuva crna ekonomija. Natamu, se pravi distinkcija me|u neodane~enite aktivnosti i aktivnostite koi ostanuvaat neregistrirani vo sistemot na op{ testvenoto knjigovodstvo. I ako, ponekoga{ neodane~enite i neregistriranite aktivnosti, se preklopuvaat, tie ne se sekoga{ identit~ni. Kone~no, oddelni avtori vo sivata ekonomija gi vkluuvaat i aktivnostite od domenot na naturalnoto stopanstvo, dodeka drugi se limita raat i sklu~ivo vrz transakciii te svrzani so pazarnoto stopanstvo. Za nas najprifatli va e definicijata spored koja sivata ekonomija gi vkluuva *onie legalni pazarni ekonomski aktivnosti koi se odvi vaat nadvor od dr`avnata kontrola, koi go izbegnuvaat odanouvaweto i koi ne se evidentirani vo smetkite na op{ testvenoto knjigovodstvo.*

11. Edna od osnovni **pri~ini poradi koi lu|eto se opredeluvaa za u-estvo vo sivata ekonomija** proizleguva od nezadovolstvoto od na~inot na koj { to funkcioni ra oficijalnata ekonomija. Pri toa, odnesuvaj}i se ekonomski racionalno tie ja pretpo~itaat sivata vo odnos na oficijalnata ekonomija, sè dodeka koristite od raboteweto vo sivata zona gi nadmi nuvaat stvarnite ili potencialnite tro{oci od toa da se bi del od sivata ekonomija (i zrazeni, pred sè, kako verojatnost da bi dat

otkrieni i sankcionirani). Pokonkretno, najznajni te faktori koji ja determiniratsivata ekonomija, odnosno koji vlijaat vrz orientiraveto na lueto kon sivata ekonomija se:

- fiskalna presija i tovarot na socijalni te pri donesi,
- prenaprasenata reguliranost na oficijalната ekonomija, osobeno na pazarot na trud,
- neefikasnost na administrativni te strukturi i na sudovite,
- nezadovolstvoto od na-inot na koj vlasta gi tro{i parite na dano-nite obvrznic,
- slo`enosti i diskriminativni ot karakter na dano-ni ot sistem,
- predvremenoto penzionirawe,
- visokata nevrabotenost,
- monost, makar i na nelojalen na-in, da se podobri konkurentnost, kako na doma{ni ot, taka i na stranski ot pazar,
- opalaweto na verbata vo, i lojalnost kon javni te institucii,
- rasprostranetost na mitoto i korupcijata,
- opalaki ot dano-en moral,
- borbata za golopre`iuvawe.

12. Vrskata me|u oficijalната i sivata ekonomija funkcionira po principot na svrzani sadovi. Vo onaa mera vo koja ekonomskite subjekti se nezadovolni od dano-ni ot i regulatorni ot tovar koj vladee vo oficijalната ekonomija i od op{totoni vo na nejzidata efikasnost, vo taa mera }e migriraat kon sivata ekonomija. Obratno, vo mera vo koja institucite na sistemot funkcioniraat efikasno i pravi~no, ekonomskite subjekti }e ja izbegnuvat sivata, a }e ja prepo~itaat oficijalната ekonomija.

13. Ra{irenosta na sivata ekonomija predizvikuva seriozni negativni implikacii za funkcionirawe na ekonomijata vo celina. Bi navele samo neкои od pokarakteristivnite **negativni efekti** (sporedi Kandikjan i Petkovski: 1997):

- jaknewe na nelojalната konkurencija, (oni e ekonomski subjekti {tone pla}aat danoci vo start se pokonkurentni za iznosot na neplateni te fiskalni dava~ki sprema dr`avata).

- erozija na dano~ni ot moral (spored efektot na negativno ugl eduvawe)

- zgolemuvawe na dano~nata presija za redovnite pla}a~i na danokot (oni e koi pla}aat se optovaruvaat u{ te pove}e)

- gubewe na zna~ajni f i nansi ski sredstva koi normal no bi trebal o da se sl evaat vo dr ` avnata kasa,

- distorzija na informaci ite { to go doveduva vo pra{ awe ef ektivno rakovodewe od strana na dr ` avata,

- erozija na kval i tetot na proi zvodite i na standardite,

- od aspekt na na{ ata tema, povi osko ni vo na gotovi pari vo optek od opti mal noto,

- kone~no, akteri te vo si vata ekonomija prvenstveno se f okusi rani na ostvaruvawe na kusoro~ni celi, dodeka obemnite i sof istici rani investicii - vital ni za dolgoro~ni ot raste ` na ekonomijata se krajno reduci rani.

14. Za voqa na vistinata, **sivata ekonomija ima i odredeni pozitivni ef ekti**, kako { to se:

- poni ski ceni na oddel ni stoki i uslugi za potro{ uva~ite,
- pogol ema pri sposobl i vost na barawata na potro{ uva~ite,
- namal uvawe na socijal ni te tenzi i vo uslovi na previ soki stapki na nevrabotenost,
- podobruvawe na ` i votni ot standard na protagonisti te na si vata ekonomija i sli ~no.

15. Kako { to vo ekonomijata se govori za prirodna, ili normal na stapka na nevrabotenost, koja e speci f i ~na za sekoja oddel na zemja, taka se ~ini deka postoi i nekoja **prirodna, odnsono normal na dimenzija na sivata ekonomija**, koja e uslovena od nivoto na razvoj na zemjata, kulturni te tradicii, moralni te vrednosti i sli ~no. Za na{ ata zemja, normalno u~estvo na si vata vo of icijalnata ekonomija, vo najmala raka, bi trebal o da bi de barem dvojno pomal o od postojnoto.

16. So cel da se posti gne **postepeno namal uvawe na dimenzii te na sivata ekonomija**, potrebno e dizajni rawe i dosledno sproveduvawe na edna i ntegralna strategija za nejzi no graduel no i ntegrirawe vo ramki na

oficijalna ekonomija. Osnovni ot postulat na sekoja efikasna strategija za integrirana sivatavoficijalna ekonomija treba da se zasnovuva na soodveten balans me|u pottiknuvawa i sankcii. Ne navleguvaj}i podetalno vo elaboracija na konkretnite merki koi bi trebalo da gi sovr`i takvata strategija, samo bi navel e deka taa treba da bide naso~ena kon elimini rawe, ili barem ubla`uvawe, na dejstvoto na faktorite koi vlijaat ekonomskite subjekti da ja izbegnuvaat oficijalna, a da se vku~uvaat vo domenot na sivatav ekonomija.

17. Na krajot, bi mo`ele da zaklu~ime deka eventualnoto namaluvawe na sivatav ekonomija, sekako bi pridonelo za namaluvawe na koristeweto na gotovite pari za transakcioni celi. Sepak, toa, ne zna~i deka ako se namali sivatav ekonomija za 10 %, na primer, deka i gotovite pari vo optek, avtomatski }e se namalat za 10 %, no so sigurnost mo`e da se o~ekuva nivno reduci rawe. Imaj}i gi predvid prednostite od integriraweto na sivatavoficijalna ekonomija, od edna strana, no i po{irokite op{testveni koristi od namaluvaweto na gotovite pari vo optek, od druga strana, nesomneno deka **namaluvaweto na sivatav ekonomija treba da bidat eden od osnovnite prioriteti na koja bilo ekonomsko politi~ka valst** vo naredni ot period. Pri toa, naporite za da vrodats konkretni rezultati potrebno e da bi dat postojani i dolgoro~ni.

Referenci:

1. Kandi kjan, Vladi mir i Petkovski, Mihail (1997), *Dimenzi it e na sivatav ekonomija vo Republika Makedonija*, Ministerstvo za razvoj na Republika Makedonija, Skopje.
2. Schneider, Friedrich and Enste, Dominik (2000), Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences, *Journal of Economic Literature*, March 2000.
3. Schneider, Friedrich (2002), *The Size and Development of the Shadow Economies of 22 Transition and 21 OECD Countries*, IZA DP Np. 514.